

PAVLE MITROVIC

Iz kulturne istorije radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1918. godine

Ovo nekoliko slika predstavlja pokušaj da se, donekle, osvetli kulturna strana perioda radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od početka našeg veka do prvog svetskog rata koji je prvi put potresao lancima koji su okivali ovu našu pokrajinu. Kako se dokumentacija u ovom radu temelji na uspomenu starijih drugova, ove će slike često izgledati blede, ali će, bar, donekle, ispuniti prazninu između današnjeg i onog relativno bliskog, ali stvarno nama tako dalekog vremena, kada je Bosna bila poslednja kolonija u Evropi. Pisac se, međutim, nada da će baš ova nepotpunost prikaza dati podstreka mlađima da ovaj period prikažu temeljitije nego što je on¹⁾ bio u stanju.

I. PROLETERSKI KNJIŽEVNICI

U početku radnička klasa naše republike nije imala, za dugo vremena, odakle i od koga da uči. U Bosnu i Hercegovinu u velikom broju došli su strani radnici prvenstveno radi bolje zarade. Među tim strancima

¹⁾ Pisac je ove podatke počeo da prikuplja 1917 (kada je došao u Sarajevo), i to prevenstveno prema pričanju najstarijih članova pokreta, jer ga je najviše interesirao lični momenat: da vidi, prema Adlerovim rečima, koliko je socijalizam »pravio ljude boljim«. On, međutim, nikada nije stigao da podatke upotpuni ili sredi, radi drugog posla kojemu se posvetio. Ovdje je izostavljen uvod (idejna i materijalna atmosfera okupirane Bosne 1878—1918), koji se nalazi u piševojoj knjizi iz 1955.

bilo je mnogo dobrih i klasno svesnih drugova, ali većina je teško i sporo učila srpskohrvatski jezik; oni koji su bili oženjeni, nisu ga nikada dobro naučili. Tako su naši prvi radnici morali da se duhovno hrane samo iz dva lista: *Sarajevski list* i *Bošnjak*, koji su imali zadatak da sistematski zaglupljuju naš svet. Čisto književna štampa — jedina koja je bila onda dozvoljena bila je radnicima daleka i skupa; službeni književni list *Nada* bio je na tako veštački visokom nivou da su ga mogli čitati samo književni snobovi. *Zora* je bila isključivo srpska, dok su *Bosanska Vila* i *Behar* bili masama bliži, ali po službenim uputstvima — bezbojni, pa su tako većini bili, verovatno, najbliži razni »Serafinski Perivoji«, koji su zaglupljivali one koje vlast nije stigla da zaglupi terorom ili školom-kasarnom.

Pa ipak, uprkos tom veštačkom srednjem veku, počela je u ovoj feudalno-kolonijalnoj sredini da nastaje proleterska knjiga. Usred ovog proračunatog idejnog mraka, počeo je da se rađa malobrojan, ali relativno moderan (moderan zahvaljujući procentu industrijskog radništva iz Austrije) radnički pokret, koji nije stvorio samo sindikalne i političke organizacije nego i prva kulturna udruženja i koji je začeo jednu malu proletersku književnost. Istina, Bosna nije dala jednog Tucovića ili Abraševića, a dva najjača pisca koja ćemo navesti, došla su iz Hrvatske; ali ako usporedimo brojčani odos bosanskog proleterijata i buržoazije, a nadasve njihovu ekonomsku i kulturnu snagu, moraćemo da priznamo da i ova mala bosanska proleterska književnost ima i vrednost i zasluga.

U ovoj klasičnoj zemlji narodne pesme prirodno je da će prvi proletari koji zavole knjigu, biti ili sakupljači ili imitatori narodne poezije. U Bosni je narodna pesma najduže od svih naših pokrajina — osim možda Crne Gore — bila neka novina, jedina novina bliska svim društvenim klasama, a pristupačna i analfabetima. Kada znamo da je krajem XIX veka kult Vuka Stef. Karadžića bio opšti i da je popularni časopis *Bosanska Vila* decenijama (sve do Čorovićeve uredništva) objavljivao isključivo narodno blago, biće nam jasno da su prvi naši školovani proletari smatrali da je sakupljanje narodnih pesama prva književna škola. Tako vidimo da se na bezimene pevače feudalnih vremena u XIX veku nadovezuju profesionalni pesnici-zanatlije (naši »Meistersingeri«), kao čuveni zlatar Porča ili cipelar Lopardija, obojica Sarajlije, te Matan Pavić-Mikeljević, kovač iz Vareša iz vremena kada je naša prva visoka peć (1891) počela da uništava individualne kovače (Kreševljaković, *Željezni obrt u Varešu*).

Prvi proleter, sakupljač narodnog blaga, bio je Milan Bugarinović, Sarajlija, koji je zbog siromaštva učio samo jedan razred gimnazije i izučio štamparski zanat, koji mu je bio kao neki nastavak škole koju je toliko voleo. U štampariji, u kojoj je radio, štampana je *Bosanska Vila*, a kako mu je majka bila iz guslarske familije, prirodno je da je i on svoje literarne potrebe zadovoljavao, upravo kao i naš seljak, narodnom pesmom. Umro je 1902. godine u dvadesetoj godini, ali je i u tako kratkom životu stigao da osnuje prvu radničku biblioteku u Sarajevu, koja je postala maticom Tipografskog društva, osnovanog godinu dana nakon njegove smrti. Dve godine nakon smrti mostarski tipografi izdali su mu prvu zbirku narodnih pesama (*Sarajke*) koje je, izgleda pokupio najviše po Sarajevu. Iz te zbirke vredi

navesti pesmu »Sloboda pod starost«, koja reljefno prikazuje položaj žene u feudalnom društvu i koja nam kaže kako je Bugarinović imao smisla za socijalne karakteristične momente:

Procviljela bijela kaduna
Uz koljeno age Hasan-Age;
»Asan-aga- dragi gospodaru,
Eto ima osamnaest godina,
Kako si me u dvor dobavio,
Ja Još ne znam kakvi su ti dvori
Niti prođoh kroz muške odaje
Niti znadem na konaku vrata,
A kamoli sokak na čaršiji«.
— Moja ljubo, moja draga dušo...
Dok oženim sina najmlađega,
Onda šetaj po konaku mome!

Da je Bugarinović počeo i razvijao se sa radničkim pokretom, on bi možda postao bosanski Abrašević. Njegov savremenik, Ivan Marunović, Sarajlija, cipelar, počeo je, ali ipak nije postao proleterski pesnik; samlela ga je buržoaska sredina. On je svoje narodne pesme, skupljane po Bosni i Hercegovini, izdao 1906 uz pomoć Prodana, urednika pravaške *Hrvatske krune* u Zadru. Marunovićeva zbirka je slabija od Bugarinovićeva, jer sadrži i prve »degenerisane« sevdalinke (Mila majko umreću ti mlada — ostaće ti češalj i pomada), ali inače potiče iz iste, Vukove tradicije. U zbirci je najbolja pesma o braći Morićima, čuvenim feudalnim siledžijama iz Sarajeva, a Marunović ju je zabeležio od pevača Porče. To je najlepša verzija te popularne bosanske narodne pesme (Kreševljaković: Morići) i Marunović nas je time zadužio kao nekada Alberto Fortis sačuvavši »Hasanaginicu«. Drugo Marunovićevo delo *Moji ptići*, lirske pesme, štampane u Mostaru (verovatno 1907.) predstavljaju tipičan produkt romantičarskih epigona: to su ljubavna prenemaganja i alkoholičarsko-patriotska fraziranja po kojima ne bi niko rekao da je pisac bio proleter.

Bogoslav Jošt, tipograf, ostaje, naprotiv, stalno u svojoj klasi (Glasović, *Grafička Revija*, 1939). Došavši mlad iz Hrvatske u našu srednjevekovnu-versku sredinu, nije čudo da je najpre zapao pod uticaj klerikalaca i bio član, neko vreme, čak i ideolog, žute organizacije. Ali, uvidevši štrajkbrehersku ulogu, koja je bila namenjena »hrišćanskim« radnicima, Jošt se vratio klasnim organizacijama i bio, povodom jednog štrajka, proteran iz Bosne. (U tome je štrajku, prema drugu Mediću, Stadler upotrebio »časne sestre« kao štrajkbrehere). U drami *Žrtve* iz 1911, koju je, kao što sam veli, »postavio« u Rusiju da je bosanski cenzor ne zapleni (*Proleterova Spomenica*), opisuje se rudarski štrajk, policijsko nasilje i pokvarenost kapitaliste koji siluje gladnu radnicu. Drama je obično propagandističko delo i pokazuje proletera koji je literarni autodiktat; radnje je malo, ali zato ima mnogo deklamacija o proleterskoj pravdi i buržoaskoj nepravdi. Delo je, sigurno, nastalo pod uticajem Gorskog, u ono vreme najčitanijeg pisca među našim radništvom, ali ima tragova i naše ondašnje simbolističke mode: tako bura

prati tragični rasplet, kao u *Ekvinociju*. U uputama za dramaturga, iscrpnim kao i kod Vojnovića, iznosi se protest radničke klase protiv »društvene truleži«, a to je bilo najviše što se onda u onakvoj sredini smelo reći vladajućoj klasi. Drama je, međutim, baš zato što je bila tendenciozna, imala uspeha na proleterskim pozornicama u Bosni i Hrvatskoj; pisac kaže da je bila prikazana nekih pedesetak puta. Posle 1918. Jošt je napisao još dve radničke drame: *Rascvetali pupoljci* i *Srp i čekić*, za koje se zna da su bile prikazane, ali se ne zna da li su i štampane. Ko ih bude otkrio mogao bi da upotpuni književni lik ovog proletera koji je stvorio prvu radničku dramu u Bosni.

Isto će tako biti potrebno da se upotpuni slika proletera — književnika u pravom značenju te reči Nikole Vukojevića, iako se do njegovih dela još može doći. To je bio savršen tip klasno svesnog i obrazovanog proletera »koji je imao intelegenciju kao malo koji radnik u jugoslavenskim zemljama«. *Glas slobode*, 1913, 180, uvodni članak povodom Vukojevićeve smrti). Rođen je 1882. u Boviću kod Vrgin-Mosta, svršio je osnovnu školu i postao tipograf nakon što je promenio nekoliko zanata; ipak izgleda da mu je, kao Dositeju, najveća škola bila putovanje, trbuhom za kruhom, razume se. 1903, a onda opet 1906 pojavio se u Bosni i odmah bio zapažen kod »Slavenske Lipe«, prvog stalnog sastajališta sarajevskih radnika onoga vremena. Za vreme generalnog štrajka 1906. jedan je od rukovodilaca, a on je to i platio: policija ga je toliko premlatila da mu je to ubrzalo ranu smrt. Nakon toga je na nekom radničkom zboru u Travniku bio opet uhapšen i kao »stranac« proterean iz Bosne. U Zagrebu je bio jedan od urednika *Slobodne Riječi*, u kojoj se najviše zalagao za radnički pokret u Bosni; u Beču je 1908. sa Cistlerom, izdao bosanski *Majski Spis*. Sprovod mu se pretvorio u jedinstvenu radničku manifestaciju što je bila prava senzacija za Zagreb (*Tipografska Spomenica*). U izvještaju sa pogreba je rečeno: »Duša našeg velikog Nikole je tako čista i nevina da je nije u stanju okaljati ni jedan pop svojim bespotrebним pevanjem«. Ista *Spomenica* kaže da je Vukojević bio, uz Bukšega, najjača snaga koju je izbacio Tipografski savez Hrvatske, a u članku koji mu je posvetio Vitomir Korać kaže se da je »uvek više mučio tuđu muku nego svoju«.

Vukojevićeve *Sabrane Pripovijesti* (Zagreb 1911) mogu se i danas čitati sa uživanjem. »Ma šta se ne pojavi jedan Napolijon, da sve to prevrne, pa da bude jedan bog na nebu a jedan car na zemlji« — to je poslednji uzdah starca Golinjanina, pre nego što će se zbog bede obesiti. Realističan je opis naših Amerikanaca povratnika, koji u svoja sela donose »američku kulturu«, alkoholizam i polne bolesti, jedino što je naša neobrazovana sirotinja mogla da »nauči« u Americi. Slikovito je prikazana pauperizacija naših pasivnih krajeva kojima može da pomogne jedino industrijalizacija. Ista oštrina pogleda za socijalna opažanja izbija iz *Priče ne zaposlenog radnika ili Iz života*, gde se slika naša »bogata« Slavonija, čiji seljak, nakon ukidanja »korduna« i raspadanja zadruga, ne može samostalno da opstane nego postaje nadničar. Jedinstveno je prikazan seljak koji školuje decu za »gospodu«, a kasnije ta gospoda — pisarčići gladni po večeri — neće da nazovu ocu ni dobar dan. Vredi čitati Vukojevićevo ruganje idili »svoje kućice — svoje slobodice«, dok u stvarnom životu nadničar mora da ostavlja svoje najmilije bez ičega, idući trbuhom za kruhom, a »placmjastor« u isto doba namešta samo one radnice koje mu se podaju. Priča *Na ulici* daje sliku Sarajeva početkom XX veka u kojem ni najslikovitija narodna nošnja ne može da sakrije proces

pauperizacije i pretvaranja dojučerašnjeg zanatlije u gladnog proletera; to je ujedno prvi književni opis generalnog štrajka 1906. U priči *U Africi* Vukojević slika nekoliko internacionalnih brodolomaca buržoaskog poretka kako stupaju u francusku »Legiju« da motkom »civilizuju« nesretne crne, jer tim brodolomcima ne preostaje ništa drugo osim te dobrovoljne građanske smrti: ovom i ovakvom društvu nisu potrebni. — Četiri posljednje novele su mu slabije, iako u njima ima psiholoških opažanja tuberkuloznog proletera (*Priča bolesnog radnika*) ili iskustva kako zatvori postaju visoke škole za kvarenje primitivnih, ali inače nevinih paupera.

Prva priča iz zbirke *Novele* (Pešta, 1913), pod naslovom *Dvojako zaštićeni kmet*, toliko je živa, da će se moći još dugo čitati. Ovaj dvostruki kmet, i biskupov i grofov, hoće da ženi sina. Grof celjski daje dozvolu za onoliko masti koliko je debela stražnja strana Barice, znajući da će kmet doneti i više samo da izbegne stvarno merenje devojke. Ali, kod zagrebačkog biskupa stvar je drukčija: biskup, istina, neće lično da upućuje Baricu u »bračne tajne«, jer mu je gorički biskup nedavno poslao na dar divnu Talijanku, ali zato upućuje mladu »na uredovanje« kanonik Pavlu. Priča se završava rečima da se sav kmetski očaj sastoji u tihoj psovki dvostruko zaštićenog oca: »Tat Kristušev! To znači jednu kozu dvaput derati!« — Novela *Lutanje* opisuje sapatnika Rusa, proletera s kojim se našao u zatvoru i koji po cele noći govori: »Ja sam čovek, a ljudi neće da poštuju čoveka u meni«. Kasnije je čitao kako je taj drug poginuo u nekom atentatu. Jednako je čitak kada slika siromašnog splitskog ribara koji ne da kćer siromahu, znajući da će iz dve bede nastati treća. — Iz života ljudi u Bosni mu je novela *Pod pratnjom*, u kojoj opisuje svoj progon iz Bosne kao »stranca« nepoćudna propalim plemićima koje eksportuju da »civilizuju« Bosnu. Priča Uskrs slika alkoholičarsku degeneraciju našeg negda zdravog sela: i alkoholizam, koji ubija veru u nagdašnji naivni »uskrs« našeg detinjstva; mesto toga sujeverja, treba da stupi vera u »Novi uskrs«, u »Uskrsnuće« ljudi, a ne samo pojedinog čoveka (*Uskrs*, 79), — U *Popu Iliji* suprotstavlja modernog svećenika starinskom popu koji toliko sličí ljudožderskom čarobnjaku: stari popo je delio, za novac dakako, molitve i za pdavičare uz »blagoslovenu vodu« protiv »devojačkog uroka«, pa čak i »posvećeno ulje« za bolesne krave! U *Sumnjivcu* ponovo prikazuje našeg Amerikanca koji, po povratku u domovinu, ne dozvoljava da ga zatvaraju bez sudske presude, zaboravljajući da ondašnja naša stvarnost nije bila ni istočna Evropa, a kamoli »Amerika«. Božićnja priča *U Jaslama* (*Glas Slobode*, 24. XII 1912) plastično prikazuje niski standard života slovačkih paupera na Tatrama, među koje upada četvoro nezaposlenih radnika, od kojih je jedan sigurno Vukojević. U ono vreme aktuelnu temu balkanskih ratova obrađuje novela *O ratu i raju* (*Crveni Kalendar*), u kojoj poginule srpske vojnike i usred raja muči pitanje: zašto su oni uopće pošli u rat i kako li se njihovi kod kuće sada pate bez njih?

Vukojevića možemo da ubrojimo i u pripadnike bosanskog radničkog pokreta, jer je za njega toliko dao. Njegov gubitak, prema jednoglasnom sudu savremenika (još je živ stari drug Ant. Medić koji je s njim radio), bio je ravan gubitku Miće Sokolovića. Trebalo bi iznaći sav njegov književni rad, rasijan po peštanskoj *Crvenoj Slobodi*, zagrebačkoj *Slobodnoj Riječi* i po *Crvenim Kalendarima* i izdati celokupna ili, bar, odabrana dela ovog našeg »malog Gorkog«. Vukojević treba da uđe i u istoriju naše literature: on to zaslužuje

kao socijalni realista, koji je obogatio našu knjigu opisom proleterskog i pauperskog života početkom veka i koji je bio književnik, ukoliko je taj luksuz mogao sebi da dozvoli proleter naše balkanske sredine pre pola veka, kada se čak jedan Đalski tužio da ni među našom buržoazijom nema hleba za književnika. Stil mu je književan, tako da ovog radnika-novelistu bez pret-hodnika možemo da nazovemo prvim proleterskim klasikom među nama. Njegovo mirno i objektivno, a ipak toliko toplo, pričanje deluje kao otkrovenje posle socijalno-moralnih Joštovih deklamacija, da i ne govorimo o alko-holičarskim Marunovićevim tiradama.

Mogla bi se sastaviti još zbirka pripovedaka koje obrađuju radnički život onog vremena iz feljtona bosanske radničke štampe, koja je često donosila više pesama o seljacima nego o radnicima, ili boljih članaka o kmet-skom nego o radničkom pitanju. Tako bi se iz podlistaka *Glasa Slobode* mogla odabrati poneka novela Drag. Goluba (*Uzeše ga, Zločin*), poneki literarni pokušaj Šmitrana (*Sukob, Plemeniti lopov*), neke crtice Ravaila (sigurno pseudonim) kao *Model* ili *Tri gazdarice*, nešto od Vl. Mandića (*Glad*) ili Steve Čurčića (*Dvije lude*), već prema književnoj vrednosti ili socijalno-istorijskom kriteriju. Od Šmitrana bi trebalo izdati neke pesme iz 1919. kada je naša buržoazija razvila apetite za milionima, dok je još 1912. za Srpski Crveni krst davala groševima. Trebalo bi da se nešto sačuva i od Ant. Hangia, kao i od »Konstantina« (sigurno opet pseudonim, ali niko se od starijih drugova ne može više da seti ko bi to mogao da bude), ili od Jusufa Vedada (pseudonim?) (*Beg*) iz krajiškog života), ili napokon nešto od Ruce. Po feljtonima se nalazi dosta sastava bez potpisa²⁾ koji, izgleda, da nisu prevodi, kao *Čiftinska posla* ili *Kmet*, dramska slika iz Bosanske krajine od Vaskrsija Obradovića (verovatno pseudonim) i još koja sitnica. Sve su to prvenci ili književni pokušaji koji često ne znače mnogo ali sa stanovišta našeg radničkog pokreta u onom relativno kratkom razmaku od desetak godina, to predstavlja interesantan kulturni napor, jer taj pokret vodi u isto doba neprekidnu sindikalnu i političku borbu za osnovna prava radnika i čoveka, stvarajući prve radničke organizacije i prvu radničku štampu u Bosni.

II. RADNIČKA ŠTAMPA

Od 1878. do početka XX veka u Bosni je postojala samo službena štampa, zatim kolonijalni organ režimskih stranaca *Bosnische Post*, koji je kasnije izdavao i svoj jugoslovenski prevod pod naslovom *Bosanska Pošta*, te *Bošnjak*, najčitaniji list jer mu je bilo namenjeno da bude politička škola anacionalnog »bošnjakluka«, upravo kao što je i austrijska crno-žuta štampa stvarala neki habsburški nacionalizam. Dok je Austriji taj posao zapinjao zbog prosvete masa, kod nas je »bošnjakluk« obuhvatio gotovo čitavu buržoaziju, u prvom redu muslimane i katolike, kojima je (prema Kalajevoj koncepciji) bilo namenjeno da stvore neki zaštitni kordon između »austrijskih Jugoslovena« i slobodnih država (Srbije i Crne Gore), onako otprilike kao što je on stvoren oko nove Rusije 1918. Kalaj je, zbog zaostalosti bosanskih masa, bio toliko uspeo u stvaranju toga »šuckorskog« mentaliteta (kako

²⁾ Anonimno saradivanje u socijalističkoj štampi, bilo je onda mera opreznosti: za vreme Austrije pok. Sreto Jakšić odbijao je piscu i čisto književne članke sa potpisom govoreći: »Ti si državni činovnik«.

ga je naš svet zvao), da je muslimanu-kmetnu dugo vremena bio bliži aga nego kmet-hrišćanin, ili da je pauperizovani muslimanski čiftica najradnije prilazio (Beže, gde ti je uže?) hamaliluku, toj tako malo društvenoj formi rada.

Početak XX veka nastaje građanska, nacionalistička štampa, dakako u bosanskom smislu, kao pravoslavna, muslimanska i katolička, samo što se prva zove srpskom, a posljednja hrvatskom, jer je interes buržoazije i feudalaca tražio da se vera i narodnost identifikuju. Mostar je poveo kolo sa *Osvitom*, *Narodnom* i *Musavatom*, a nakon aneksije Sarajevo je postalo i novinskim centrom pokrajine. I ta je štampa podržavala srednjevekovne kulturne zidove koji su Bosnu delili ne na tri vere, nego i na tri pisma, jer su vlasti — sledeći doslovno princip »Divide et impera« — nastojale da i turska azbuka bude neko službeno pismo. Kada se zna da je u celoj zemlji tek 10% stanovništva znalo čitati i pisati (1910. bilo je u Bosni 88% nepismenih, v. *Glas Slobode*, 1913/167), onda je jasno da je u takvoj sredini bila senzacija ako bi šadler pokrstio neku ciganku, ako bi kakva pravoslavna učiteljica ušla u katoličku crkvu (možda samo da vidi kako ona izgleda), ili ako bi kakav maltar bio namešten »preko ključa« tj. preko procenta svoje vere. Kako je u takvoj atmosferi i škola slabo uspevala, čak i u onom najneposrednijem, u pitanju čistote materinskog jezika, vidi se iz šaljive rubrike novina. *Zvono* je čak posle 1918. donosilo čitave »turske« govore u kojima su jedine srpsko-hrvatske reči bile predlozi, veze i pomoćni glagol! To je bio pandan dalmatinskom talijanskom »parletanju«, a i jedno i drugo je socijalno-jezički rezultat robovanja tuđinu.

U nestašici druge duhovne hrane morao se bosanski proletarijat dugo hraniti i takvom štampom koja ga je zatucavala. Strano radništvo, osobito radnička aristokracija iz Austrije, grafičari, metalci i železničari, čitali su austrijsku socijalističku štampu, ali domaći radnik nije imao od toga ni indirektnu koristi, jer je između njega (osobito ako je bio zaostao, pa je za njega strani jezik značio mnogo) i stranog radnika postojao neki zid nepoverenja. Strani radnici, odreda kvalifikovani, bili su bolje plaćeni, a uz to su naši radnici često, pod uticajem buržoaske štampe, u njima videli »kuferashe« koji im otimaju hleb. Ipak su ovi strani radnici, osobito nakon 1900, samim svojim primerom boljeg života delovali revolucionarno na domaće radnike, a oni, opet, među njima koji su koliko-toliko naučili srpskohrvatski pričali su stalno domaćim radnicima o austrijskom radničkom pokretu, i o organizaciji kao o jedinom spasu. U tom su pravcu najviše uradili radnici iz Hrvatske i Srbije, iako je nad svim tina »strancima« (svima koji nisu bili rodnom iz Bosne) stalno visio nad glavom mač izгона (čuvni »bosanski šup«) zbog »bunjenja«. Kolonijalni je režim primenjivao metod izгона kao najsigurniji način da svakome zapuši usta i da u zemlju onemoguću ulaz svakoj slobodnoj reči; tako je, između ostalog, »šupiran« Jerotije Plavšić, jedan od organizatora prvih naših sindikata.

Od socijalističkih listova koji su počeli otvarati oči prvoj generaciji modernog bosanskog radništva treba spomenuti prvenstveno zagrebačku *Slobodnu Riječ*, beogradske *Radničke novine* i peštansku *Crvenu Slobodu*, organ jugoslovenskog radničkog društva »Sloboda« u Pešti. Treba, naime, znati da neškolovani jugoslovenski proletarijat nije čekao Skerlića, nego je

daleko pre naše najnaprednije buržoazije davao jugoslovensko ime svojim udruženjima izvan naših zemalja (Beč, Grac, Pešta, Prag, Berlin); ta su društva često bila pravi univerziteti za mnoge naše sindikalne funkcionere. »Slobodna Riječ« je za ono doba, a osobito za bosanske kolonijalne prilike, pisala vrlo slobodno, tako da je njeno rasturanje značilo agitaciono sredstvo prvog reda. Dakako, čim je počela da napada bosanski apsolutizam, bila je zabranjivana ili plenjena na bosanskoj granici, a često je za svakim pojedinim brojem bila priređivana hajka. Kada je vlast, napokon, sasvim zabranila novini ulaz u Bosnu, *Riječ* je počela da menja ime u izdanjima za Bosnu; tako je ona dolazila u Bosnu kao *Bura*, *Zora*, *Iskra*, *Borba*, *Rad*, *Bič*, *Kandžija*, *Kladivo*, *Naprijed*, itd. *Slobodna Riječ* je imala »za Bosnu« nekih 25 raznih naziva, a na zagrebačkoj izložbi 1910. sve su glave lista bile izložene kao ilustracija bosanskih prilika. Konfidenti vlasti u Bosni brzo bi otkrili novi naziv novine i vlast bi je zabranjivala pod novim nazivom, ali dok bi zabrana bila objavljena, već bi po gdje koji primerak bio prešao granicu. Zbog te večne igre slepog miša morala je biti udešena posebna kolportaža *Slobodne Riječi*; svaki novi broj dolazio je na drugu adresu, a rasturanje je vršeno na svoj način, u tome su se osobito odlikovale mlade drugarice. Kada stari drugovi pričaju o kolportaži te prve proleterske doista slobodne reči, čovek ne zna čemu da se više divi: ili heroizmu naših prvih klasno svesnih radnika koji su se toliko izlgali da čitaju nešto svoje ili lukastvu kojim su varali policiju prenoseći novine iz Broda. Pojedini broj menjao je po desetak vlasnika i bio je u cirkulaciji dok ne bi dotrajao ili dok ne bi stigao prvi sledeći broj koji bi sretno prešao granicu. Tek 1908, nakon napada austrijskih socijalista u Bečkom parlamentu na vladu zbog *Slobodne Riječi*, bosanske vlasti su dozvolile novini slobodan ulaz.

Odmah iza *Slobodne Riječi* dolaze beogradske *Radničke Novine*, iako je njihovom popularisanju, donekle, smetalo što su dolazile iz inozemstva (Srbija je onda bila inozemstvo), i što su bile štampane ćirilicom, jer je sticajem političkih i socijalnih prilika latinica bila postala pismo većine u Bosni. Uza sve to, uticaj beogradske socijalističke štampe, a kasnije uticaj sindikalne i političke literature, postao je presudan u Bosni, jer je srbijanska klasna linija) osobito za vreme Tucovića, najvećeg čoveka što ga je izbacila jugoslavenska radnička klasa (bila mnogo strožija nego hrvatska, budući da je Srbija bila samostalna država; to nam objašnjava neke pojave u bosanskom radničkom pokretu onog vremena na koje ćemo se ponovo vratiti.

Na trećem mestu treba spomenuti uticaj peštanske *Crvene Slobode* (kasnije *Slobode*) koja je pisala još slobodnije od *Slobodne Riječi*, jer su u ono doba neke političke slobode u Mađarskoj bile veće nego u Austriji ili Hrvatskoj.

Kako je pokret u Bosni, međutim, bio prilično ojačao, osetila se potreba za domaćim radničkim organom, pa je kongres Glavnog radničkog Saveza 1908. zaključio da se pokrene vlastiti organ *Glas Slobode*. Budući da je okupatorski režim slobodnu štampu gušio kaucijama, moralo je naše radništvo najpre da smogne 3.000 kruna, ogromnu svotu za jedan pokret sirotinje. Međutim, i to je skupljeno jednim besprimernim elanom, i list je počeo da izlazi tri puta mesečno; prvi broj je izašao kao Prvomajski broj 29. aprila 1909. pod uredništvom tipografskog radnika Sretana Jakšića.

Čovek oseti ganuće kada danas lista po tom prvom masovnom kulturnom proizvodu radničke klase naše pokrajine, klase na koju su onda gledali ne samo kolonijalci nego i domaća buržoazija kao na neke kmetove grada. Beli prostor, odmah u drugom broju lista, pokazuje kako je kolonijalna vlast brzo osetila kakav otrov predstavlja ovaj mali list za tako mnogobrojnu sirotinju svih klasa ove zemlje. Zaplenili su onaj toliko humanistički časopis Gorkog »Mi smo socijaliste!«, u kome nema gotovo ničega borbenog, ničega što bi izazvalo boga ili vlast. Izlaženje novina pozdravio je železničar Milan — Ivković.

Spavali smo noću, danju...
U toj teškoj patnji, mucu,
U toj tami i neznanju
Klali smo se kao vuci.

Koliko ja bila siromašna ta klasa, koja je napokon, dobila svoj organ, vidi se iz dobrovoljnih priloga za list: oni iznose većinom 10 ili 20 helera (para). Od 1910. list izlazi sedmično, a od 10. maja te godine dva puta sedmično. Kasnije izlazi tri puta sedmično, a 1. avgusta 1913. postaje dnevnik. Zbog rata, koji je toliko razbio pokret, list 6. oktobra 1914. prestaje da izlazi, ali je ponovo počeo da izlazi 30. juna 1917. Napokon je 2. novembra 1918. *Glas Slobode* izašao kao prva necenzurisana novina Bosne i Hercegovine.³⁾ Austrija je bila srušena.

Prema pričanju F. Raušera, jednog od prvoboraca ovog perioda našeg radničkog pokreta, kolonijalna vlast je onda sa podozrenjem gledala na radnika koji je dolazio u kafanu da čita novine, a kada je *Glas Slobode* počeo da izlazi, režimlje nisu mogle da shvate kako radnici mogu da uređuju novine; 1913, kada je policija zapečatila Radnički dom, policajci se nisu mogli da načude savršenoj administraciji sindikalnih organizacija.

Većina je članaka *Glasa Slobode* nepotpisana: oseća se da pred zajedničkom stvari prestaju lične ambicije. Odgovorni urednik (to su čuveni »Sitz-redaktori« onog vremena) ide često u zatvor, ali i to se smatra kao neka počast. Prvi je »odležao« Rajko Žemva, zatim Kurtović, pa drugi, ali svi su to shvatili kao neki doprinos svom organu. Globe su, međutim, teško teretile novinu, pa je trebalo mnogo propagande da radnici smognu dobrovoljnim prilozima da plate sudske globe.

Može se slobodno reći da je *Glas Slobode* bio bolje uređivan nego i jedna ondašnja buržoaska novina, osim mostarskog *Naroda*, i njeni su urednici, u prvom redu Sreten Jakšić, postali pravi novinari autodidakti. Nekoliko naslova glavnih članaka pokazuje kako je novina zahvatala probleme koje je kolonijalna štampa neobično retko zahvatala na pr. Političko štreberstvo, Zato narod ne misli? Poskupljenje životnih namirnica, Borba protiv tiranije, Za narodna prava, Naša »Ustavnost«, Ubistvo Ferrera, Skupoća mesa, Progoni kmetova, Mir ljudima na zemlji (Božić 1909).

³⁾ Pisac se seća kako je, šetajući sa Sret. Jakšićem po »korzu« (onda pred Hotel »Evropom«) Jakšić doviknuo Dimoviću (povereniku za unutarnje poslove prve Narodne vlade): »Sutra izdajem novinu bez cenzure«, dok je Dimović samo odmahnuo rukom »Gledaj posla«!

Sa interesom se mogu čitati i neki članci iz 1910, ma koliko neaktuelni oni bili, jer reljefno iznose pred oči jedno društveno stanje koje možemo danas teško da predstavimo na pr. Klasna borba i položaj žene, Muhadžiri, Zvona zvone, Uskrs (Prije 19 vekova razapeše jednog proletera...), Sloboda štampe, Dolje sa kmetstvom! Mameluci, Borba klasa i agrarno pitanje, Mlaćenje prazne slame...

Godina 1911. je »ustavna« godina, pa izvadak iz sadržaja lista iz te godine najbolje ilustruje kako je kolonijalni režim zamišljao svoje političke slobode u praksi. Iz te godine vredi pročitati članke: Zdravstvujte prsine gole!, Politika iza kulisa, Kolonijalno pljačkanje Bosne, Kulturno podizanje muslimana, Sloboda hljeb je — Hljeb je sloboda, Borba oko radnikove duše, Opsjenjivanje se sveti, Korupcija, Iz državnih robijašnica u Zgošći, Trutovi protiv radnika, Reakcija miriše, Sveslavenska bruka u Beogradu, Mi vas se ne bojimo, Jedan primjer narodnog nezadovoljstva, Preživjele podvale, Borba gladnog naroda protiv skupoće, Militarizam, Proletarizovanje čitavog jednog naroda, Političke slobode kod nas, Samodržavlje na vrhuncu, Harač Rajo, Za narodno samoupravljanje, Ne možemo ćutati!

I u godini 1912. u kojoj je bilo toliko previranja u Hrvatskoj, u godini početka balkanskih razova (te su godine Tucović i Dimitrov došli u Sarajevo), list donosi nekoliko interesantnih članaka kao: Propadanje maloobrta, Naše vlasti i sloboda sastajanja, Borbom se dobivaju prava, Lumpenproletarijat, Gospodine Ministre! (članak pun Kočićevske satire u formi pozdrava kolonijalnog roba robovlasniku koji dolazi da obiđe svoje roblje), Ukidanje ustava u Hrvatskoj, Kmetoderstvo, Appetit za pljačkom. Druga aneksija Bosne i Hercegovine, Bosna je kolonija, Atentati protiv sistema, Radnički pseudo-prijatelji, Rat u miru, Usrećitelj našeg naroda, Astro-Ugarska i rat na Balkanu, Zadnji trzaji feudalizma. Balkanski Savez, Crnac je izvršio svoju ulogu!

Sadržina lista u 1913. godini je još interesantnija, jer su članci puni zapažanja u vremenu kada je svetski rat već bio u zraku. Tu će istoričar pročitati članke: Šovinističko ludovanje, Lihvarstvo u politici, Šta hoće Austrija na Jugu? Promjene u svjetskoj privredi, Sveslavenstvo i njegov razvoj, Nesnosno stanje, Činovnici — Sabor — Narod, Navještaj kulturne borbe, Veleizdajnička politika, Naš parlamentarizam, Politički kameleoni, Gazde u politici, Kuenovština u Bosni, Ko nosi državne terete?

U 1914. godini list je objavio nekoliko vanrednih članaka pre atentata na Franju Ferdinanda, iako nedostaju brojevi sudbonosnih dana atentata (27. juna do 9. jula) kada novine ne izlaze zbog vanrednog stanja koje je odmah proglašeno. Iz te godine i danas se mogu čitati članci: Položaj na Slovenskom Jugu, Revolucionarna bijeda, Alkohol i klasna borba, Na Obranu od pljačke, Moć birokratije, Sloboda štampe, Spasiteljeva tragedija (Uskrs 1914), Umorenost od nerada, Pokvarenost štampe, Buržoazija i narodno jedinstvo, Učvršćivanje reakcije, Patriotizam i profil, Rat kraljeva petroleja, Poskupljivanje stanova, Politika moljakanja, Isti uzroci — iste posljedice, Kmetoderstvo i podmićivanje, U Bosni teče med i mlijeko!

Ne mora čovek biti socijalista, pa čak ni napredan, da bi uvidio zanimljivost ovih tekstova. Dovoljno je ako zaželi da objektivno rekonstruiše ondašnju kolonijalnu epohu Bosne u vezi sa političkom atmosferom u Evropi

koja je dovela do prvog svetskog rata, kojemu je sarajevski atentat bio samo povod. Nijedna druga domaća novina ne pruža toliku istorijsku objektivnost i ne tumači sva ta zbivanja takvom materijalističkom logikom. To se vidi i iz običnih tekstova, kada se na pr. crta besprincipijelnost buržoaskih vrhova koji za običan činovnički položaj ostavljaju »vodstvo« naroda; vidi se to takođe i u člancima kojima se izobličava klerikalizam, osobito katolički koji je podupiralo sve što je u to vreme bilo srednjovekovno u Austriji: poznato je koliko je tom klerikalizmu bio dobro došao atentat u njegovom preventivnom ratu protiv jugoslovenskog nacionalnog ujedinjenja. Ali, list žigoše istovremeno i radničke mane: politiku »žutih« koji saraduju sa svojom »nacionalnom« buržoazijom, ili servilnost onih radničkih redova koji misle da se nešto može postići moljakanjem. Novina je neobično aktivna i u vaspitanju masa: stalno se susreću članci o socijalnim uzrocima zločina, o tome kako je prostitucija stvorena iz društvenog nereda i kako u socijalističkom društvu žena neće morati da prodaje svoje telo da bi se najela, o antiklerikalizmu, i antialkoholizmu, o radničkom sportu (osobito o planinarstvu), o potrebi pismenosti među radništvom itd. Stalno se ponavlja rubrika »Šta treba da čitam«? uz nabranjanje socijalističke literature što je izdaju Zagreb i Beograd Podlistak donosi često književne tekstove ili prevode članaka o društvenim ili kulturnim problemima, kao o Janu Husu, o Đorđanu Brunu, te o maltusianizmu, o Žoresovom »Socijalizmu i umetnosti«, Štampareva »Socijalna razmatranja o hrani« i sl. Povodom otkrića Kranjčevićeva spomenika 1913, izašla je poznata pesnikova pesma *Radnik*.

Po klasnom stavu iza *Glasa Slobode* dolazi odmah *Bosansko-Hercegovski Željezničar*, organ Saveza željezničara, koji je počeo da izlazi 1. maja 1910, a izlazio je mesečno do početka rata 1914. To je bio stručan list, ali i borbeni organ jedne klasne organizacije i ne znam da li je kao takav imao premca na Balkanu. To treba zahvaliti u prvom redu urednicima Hegjiju i Panti Krekiću, te velikom broju železničara Nemaca, Mađara, Čeha, i Poljaka koji su već iz Austro-Ugarske doneli razvijenu klasnu svest. Neki članci idealno upotpunjuju sliku feudalno-kolonijalne Bosne, kao: Nacionalizam i radničke organizacije, Bosansko školstvo (na 540 učitelja dolazilo je oko 450 popova svih vera!) Indiferentizam i egoizam. Tuberkuloza i radništvo, Sila je pravo (nemački), Borbena sredstva proletarijata, Gdje je izlaz iz bijede? Razni oblici ropstva, Ko radi a ko uživa? (nemački), Zašto smo siromašni? Novina je savesno vršila svoju dužnost podizanja klasne svesti naših železničara (zbog velikog broja stranaca deo članka pisan je nemački) i bila često cenzurisana ili plenjena. Napadajući radničke neprijatelje, *Željezničar* je napadao i mane državnih radnika, kao što je »službogonstvo« i nedrugarstvo u višim kategorijama, a servilnost i »doušivanje« u nižim. I on donosi članke o radničkom uzdizanju, bori se protiv nepismenosti i alkoholizma među železničarima, propagirajući razne vrste sporta.

Značenje ostale radničke štampe mnogo je manje, jer nijedna druga proleterska novina nije imala tako beskompromisan klasni stav, niti je imala gotovo celokupno svesno radništvo za sobom kao ove dve novine.

Šmitranovo *Zvono* izlazilo je do atentata vrlo kratko vreme, svega šest brojeva, pod lozinkom »Kroz nacionalno oslobođenje do opšte čovečanske slobode«. Koliko je ovaj nacionalistički radn. list bio blizak malobrojnoj

bosanskoj⁴⁾ naprednoj inteligenciji (kauciju od 3.000 kruna položio je dr Risto Jeremić, jedan od retkih socijalnih intelektualaca (vidi se iz Šantićeve pesme *Zvonu* kojom je on popratio izlazak novine:

Tin-tan, tin-tan!
Ustajte drugovi!
Zove vas bijeli dan,
Zovu vas polja
I plugovi!

Šantić je za *Zvono* preveo i *Pesme roba* od Čeha, ali su one zbog rata izašle tek kao prva edicija obnovljenog *Zvona* (Šantić bi se u grobu okrenuo kad bi doznao da je Jugoslavija zabranila *Proleteru* recitaciju *O klasje moje*). Sama je novina bila ispunjena više kmetskim nego radničkim pitanjima (u feljtonu je izašla Kočićeva apostrofa *Kmeti*, a čitaoca se najteže doimaju stalni napadi na *Glas Slobode*, kao da se radi o klasnom neprijatelju. Novina je, međutim, mnogo slabije uređivana nego *Glas Slobode*, koji je, takođe, trošio mnogo prostora na polemiku sa »Zvonašima«, što nam danas izgleda tako sitničarski. Inače je *Zvono* imalo stalne rubrike u kojima je pozivalo radništvo da ne provodi vreme u mehani, nego da čuva zdravlje i da čita.⁵⁾

Razvitak je bio službeni organ Saveza bolesničkih blagajni i izlazio je 1931. i 1941. (do rata) mesečno pod uredništvom Fr. Markića. Časopis je imao malo pretplatnika i Savez je na njemu gubio, ali gubitak je bio nadoknađivan Socijalno-higijenskom propagandom koju je časopis provodio među radništvom, Sadržaji članaka su većinom iz oblasti radničkog osiguranja: o zadacima sreskih bolesničkih blagajni, o osiguranju radnika u nezdodama, o radničkoj zaštiti, o kućnom radu, o socijalnoj higijeni i higijeni žene-radnice, o pomaganju nezopslenih, o smrtnosti radničke dojenčadi itd. Časopis je i danas dragocen, jer je donosio izvještaje sreskih bolesničkih blagajni koji često predstavljaju neki socijalno-higijenski barometar naše ondašnje radničke klase; dalje, ima statistika razne vrste, te propagande za fizičko i higijensko uzidizanje radništva.

Napokon treba spomenuti i »žutu« štampu, koja je bila gotovo neizbežna za ondašnje feudalno-srednjovekovno stanje u Bosni. *Radnička Obrana* je izlazila u Mostaru sedmično 1908, a u Sarajevu kao *Hrvatska Obrana* do 1910. (nije ih bilo moguće dobiti čak 1917, pa ovo iznosim prema pričanju starijih drugova), nije ni nikla iz radničkih redova, nego je trebalo da posluži nekom buržoaskom politikantu u lovu za radničkim glasovima. Drukčije stoji stvar sa *Radničkim Listom* (kasnije *Radnička Sveza* — Sarajevo 1910—1914), od kojega je autor ovog članka stigao da dobije 1917. nekoliko brojeva, čiji je jedini sadržaj borba protiv *Glasa Slobode* i socijalizma, te izrugivanje socijalističkim vođama: Bebelu, koji je ostavio partiji 30.000 maraka, a porodicu milion; Vanderveldu, koji prima od Solvaja vlasnika hemijske fabrike u Tuzli (milione za belgijske radničke ustanove, a taj novac je zguljen sa leđa

⁴⁾ Prvi put organizovanoj oko *Dana* 1905. dr Laza Dimitrijević, Savo Miladinović, Kosta Mandić, Kosta Majkić.

⁵⁾ Od atentatora 1914. je, pored D. Ilića, koji je bio član uredništva *Zvona*, Gavrilo Princip bio simpatizer pokreta. *Zvono* je poslije rata, štampalo jednu njegovu pesmu, urezanu klinkem u limenu zdelu za jelo u sarajevskom vojnom zatvoru: »Tromo se vreme vuče — I ničeg novog nema — Danas sve kao juče — Sutra se isto sprema. — I mesto da smo u ratu — Gde bojne trube ječe — Evo nas ukazamatu — Na nama lanci zveče...«.

bosanskih radnika, itd. Dok se uticaj *Obrane* (radnici su je zvali »Obmana«) nije gotovo ni osetio⁶⁾ u našem radničkom pokretu *Radnički List* je otrgao, za nekoliko godina, dobar deo bosanskog radništva iz klasnih organizacija. Odmah početkom stvaranja radničkog pokreta nadbiskup Štadler je pokušao da osnuje kršćansko-socijalnu »Organizaciju radnika — Hrvata«, koja se je 1907. prozvala »Matica radnika Hrvata« i pokrenula svoj organ *Radnički list* koji je, uglavnom, igrao ulogu agenta provokatora u interesu režima, kao tolike naše ondašnje velikohrvatske i velikosrpske organizacije. Novine su finansirali klerikalci, ali zdravi radnički instinkt je, napokon, ipak svršio sa ovim »popovskim socijalizmom« kojeg je među nama nestalo još pre 1914. Sličnu je štrajkbrehersku ulogu igrao među železničarima *Bosansko-hercegovački Signal* koji je izlazio 1909—1912; ponovo je pokrenut 1913—1914. pod nazivom *Željezničarska Obrana*, ali ni jedan, ni drugi nisam mogao da nađem kod starijih železničara još za vreme Austrije. Časopis su pokrenule železničarske vlasti kako bi otrgnuo železničare od uticaja »Železničara«. Kao *Željezničar*, i on je imao nemačkih članaka, verovatno zbog železničarske činovničke aristokratije, koja ga je, kako izgleda, morala da finansira.

Dalje je bila čitana radnička štampa izvan Bosne, ali u mnogo manjem opsegu, jer nije imala domaćih vesti. Od naših novina bio je čitan Dorbićev *Glas maloga puka* iz Splita i Koraćevo *Pravo naroda* iz Šida; drugovi Nemci čitali su bečki *Arbeiter-zeitung* i osječki *Volksrecht*. Mađari peštansku *Nepiszavu*, Česi praški *Pravo Lidu*, a Talijani tršćanski *Lavoratore*. Od časopisa je bila čitana zagrebačka *Radnička Borba*, ali nadasve beogradska *Borba* (od 1910) našeg velikog Tucovića, najbolji socijalistički časopis onog vremena na jugoistoku Evrope koji nas je dostojno reprezentovao pred socijalističkom Evropom. Prema saopćenju druga Glasovića, *Borba* je pred rat 1914. imala u Bosni tri stotine pretplatnika, upravo velik broj za onako nejak radnički pokret. Od 1912. čitani su i *Naši zapiski*, socijalistička revija iz Gorice, koja je donosila i članke pisane srpskohrvatskim jezikom.

Ovo sigurno nije sve što se može reći o radničkoj štampi naše pokrajine onog vremena. Ovaj prikaz naše radničke štampe do 1914. još je bleđi od onog o proleterskim književnicima i treba ga popuniti čim budu pristupačne sve publikacije koje verovatno nisu uništene. Kao primer poteškoća u današnjem dokumentovanju vredi navesti slučaj *Željezničara* čije kompletne nema čak ni sarajevska muzejska biblioteka, iako su u svoje doba pok. Truhelka i Pač kupili sve što je kod nas izlazilo i što se moglo dobiti (u Sarajevu je bilo privatnika koji su posedovali originalne listine bosanskih kraljeva iz srednjeg veka!) Stariji su drugovi, međutim, pričali da je bilo železničara koji su, posle 1918 (kada je mnogo stranaca napustilo Bosnu), odneli sa sobom u Austriju, Mađarsku, Čehoslovačku i Poljsku kompletne toga časopisa.

III. PRVA RADNIČKA UDRUŽENJA

Kako smo videli, prvo industrijsko radništvo počelo je da nastaje u Bosni krajem XX veka, kada su građene prve železničke veze i moderne zgrade i kada su nastajali moderni zanati. Zbog toga dolaze prvi kvalifiko-

⁶⁾ Čorović navodi u »Kranjčevićевой lektiri« (Građa Jugosl. akademije, X, 100) članak »Da živi pjesnik demokrata« iz *Radničke Obrane* 1908, br. 15.

vani radnici u Bosnu i Hercegovinu, a uz njih se rano javlja domaći, jeftiniji podmladak koji je i politički i ekonomski bio podesniji za eksploataciju. U Austriji su, kao i u celom svetu sitna buržoazija, osobito zanatlije i mali trgovci, bili često (zbog fabričke konkurencije) simpatizeri socijalističke partije, ali u Bosni je to bilo nemoguće zbog »turskih« verskih zidova. Prvi radnički pokret nastao je pod uticajem pravog industrijskog proletarijata koji je »uvezen« iz Austrije. Većina radnika iz Hrvatske bili su polu-cehovske zanatlije, onako otprilike kako ih opisuje Janko Jurković: čak sindikalne vođe, kao Raušer i Fatur, koji su oduševljeno pričali o svojim »vandrovkama«, tome cehovskom ostatku srednjeg veka. Doseljeni strani radnici počeli su, budući da u Bosni nije bilo zakonskih mera za zaštitu rada, da se u tom pogledu brinu samo o sebi, kao što su to nekad radili u Austriji. Kao i svugde, tako su i kod nas tipografi, kao najobrazovaniji među radnicima, stvorili prve takve organizacije. Kreševljaković je našao u *Sarajevskom listu* kako su oni već 1884, povodom Gutembergova dana, držali neko predavanje o Gutembergu: to je bilo u duhu nemačke tradicije Gutembergovih »majalisa«. Kako se dolaskom Austrije štamparije množe (prije okupacije postojala je u Sarajevu turska državna štamparija od 1866, a u Mostaru Don Frane Milićevića od 1872), vlasti su već u maju 1903. odobrile pravila »Tipografskog bolesničkog i potpornog društva«, koje je neslužbeno postojalo već desetak godina. Istup pevača toga Društva na Gutembergov dan te godine bio je, verovatno, prva javna radnička priredba u Bosni, iako su radnici-stranci imali i pre toga nekoliko takvih priredbi, ali u svom užem krugu. Tipografi su imali i svoju diletantsku sekciju; oni su već 1905. postigli kolektivni ugovor i 9-satno radno vreme uz minimalne nadnice. Ipak, tipografi nisu postali predvodnici našeg radničkog pokreta zbog nekog polu-gospodskog mentaliteta, stvorenog za vreme boravka u stranoj sredini, gde su se svi stranci odreda (naučeni na viši životni standard) smatrali nečim boljim od »domaćih«. Tako su se tipografi dugo nazivali međusobno »gospodin kolega«, sve dok nije među njima prevagnula socijalistička klasna svest. Što je bio veći priliv domaćeg elementa, i tipografi su sve više postajali klasno svesniji, tako da su već 1907. g. stvorili »Klub tipografa socijalista«, a 1910. »Omladinsku tipografsku organizaciju«. Već pre toga, 1906. naš veliki Vukojević dao je ideju nekog »Naobrazbenog kluba« koji je trebalo da stvori od tipografa neku avangardu našeg radničkog pokreta. Ali, iako tipografi nisu mogli da postanu predvodnici bosanskog radništva, oni su mu vredeli kao neka škola, učeći indirektno naš proletarijat o koristi sindikalnog organizovanja.

Ni železničarima, drugoj velikoj grupi kvalifikovanih radnika, nije bilo suđeno da povedu moderni radnički pokret u Bosni. Železničari, gotovo odreda stranci, osnovali su oko 1898. svoje udruženje pod nazivom »Flugrad« (nemački je i među stranim radnicima u Bosni bio postao neki internacionalni jezik), sa ciljem »za uzajamno pomaganje i društvenost«. Što je više pristizalo domaćeg podmlatka, postojalo je i ovo društvo borbenije, iako se »Željezničko društvo« (takozvani »Dieneri«) još 1912, na svojoj skupštini, ponosi da nije borbena organizacija. I železničari su iz Austrije doneli tradiciju prvomajske proslave i majalisa i slavili to već od 1900, što je ostavljalo utisak na domaće radnike, iako se radilo o čisto zabavnim priredbama. Još je »Flugrad« bio na glasu zbog svojih predavanja na kojima se dosta do-

maćih železničara obrazovalo, osobito otkako su se predavanja počela da prevode i na srpskohrvatski jezik. »Flugrad«, a kasnije »Savez željezničara«, imao je još, prema informacijama druga Glihe, najbogatiju društvenu biblioteku u Sarajevu, a radnička muzika »Sloboda« nikla je iz njegove sredine.

Ove dve najstarije radničke organizacije nisu mogle da stvore prvi naš borbeni pokret zbog spomenutog aristokratizma i izolacionizma koji je među njima vladao pod uticajem buržoaske sredine njihovih sunarodnika — stranaca. Njihov životni standard, njihove organizacije, njihove priredbe i majalisi bili su predmet razgovora i razmišljanja među domaćim radnicima, a njihovi sindikati su učili naše proletere praktičnoj koristi radničke solidarnosti, ali prvi naš moderni radnički pokret stvorili su građevinari. Razlog je u tome što je kolonijalna vlast mnogo zidala, ispoljavajući javnim gradnjama kulturtregerstvo, tako da je broj građevinara bio velik; među njima je, opet, bio ogroman procenat kvalifikovanih stranaca koji su bili privilegijisani, ali koji su, ipak, bili stalno u kontaktu sa domaćim građevinarima. Stranci su bili, prema rečima druga Raušera, gotovo trostruko bolje plaćeni nego domaći radnici, ali oni su stalno govorili našim građevinarima: »Organizujte se, pa ćete i vi hiti bolje plaćeni a manje ćete raditi«. Naši građevinari sastave 1904. molbu Zemaljskoj vladi i zatraže da se radno vreme skрати na deset časova dnevno. Dakako, odgovor nije nikako stizao, pa zato sarajevski građevinari, poučeni od stranaca, proglase u maju 1905. štrajk, prvi štrajk koji se proćuo (pre toga bilo je tihih štrajkova pojedinih preduzeća). Kako je taj čin u onoj robovski pokornoj sredini delovao gotovo kao bomba i imao učinak javne pobune, kolonijalna vlast je to brzo i shvatila i naterala poslodavce da prihvate radničke zahteve, pa su tako građevinari za jedan jedini dan postigli deset-ćasovno radno vreme. Prvi radnički sastanak u augustu iste godine, kada je osnovan Sindikalni savez, bio je uopće prvi politički zbor u Bosni, a sam štrajk bio je vanredna politička škola i za buržoaziju, koja se dotle borila gotovo isključivo pokornim molbama »Visokoj Vladi« i »Premilostivom Vladaru«.

Koliko je ovaj prvi štrajk revolucionisao duhove, vidi se po tome što je radništvo Sarajeva proslavilo Prvi maj 1906, iako je proslavljanje bilo najstrožije zabranjeno. Odmah sutradan, 2. maja, izbija štrajk radnica fabrike duhana u Sarajevu; štrajk se — zbog neverovatne okrutnosti kolonijalne policije koja je pucala u demonstrante (radnicima se pridružio velik broj ostalih radnika) i ubila 3, a ranila 17 radnika — razvio u generalni štrajk širom cele Bosne i Hercegovine. Generalni štrajk je trajao od 4—6. maja i izazvao je spontane, često i krvave štrajkove po celoj zemlji, uz otvorenu podršku gotovo svih društvenih klasa, jer su štrajkovi bili isto toliko slobodarski koliko i socijalni i jer je diktatura režima svima bila dođijala. Sarajevo je u tih nekoliko dana bilo potpuno pusto; nijedna radnja nije radila, a pogreb tri ubijena radnika pratila je masa od desetak hiljada ljudi, najveći broj koji je ikada dotle javno manifestovao u zarobljenoj Bosni. Generalni štrajk predstavlja prvi javni i otvoreni poraz koji je kolonijalni režim doživio; to je bio pravi revolucionarni akt koji je preko noći probudio političke energije svih društvenih klasa: grad za gradom manifestovao je, sada već otvoreno, za građanske slobode, a protiv policijskog režima, i to je bila zbilja prava zora slobode u ovoj velikoj robijašnici. Izvan je sumnje da je štrajk bio pod svežim dojmom ruske revolucije od 1905.

a dugo vremena nakon štrajka bosanski malograđanin ili kmet nije mogao da pojmi kako uopće neko sme da ustane protiv vlasti, protiv svemoćnog »Švabe« i njegove strašne policije. Buržoazija, osobito srpska, koja je bila najnaprednija, prosto je dobila krila, a buntarstvo školovane omladine poraslo je do otvorenih manifestacija, tako da pravi politički život u Bosni počinje generalnim štrajkom 1906, a nipošto nekom darovanom »ustavnošću« nakon aneksije. Generalni štrajk⁶⁾ je pokazao da su radničke organizacije već bile izrasle u čitav politički pokret koji može da zatalasa mase čak u onakvoj političkoj grobnici: tako su štrajkači u Mostaru⁷⁾ postavljali često političke zahteve, slobodu štampe i sastajanja i autonomiju Bosne i Hercegovine. Štrajk je bio toliko revolucionisao duhove da Vit. Korać konstatuje (Sret. Jakšić, *Snaga* 9, 1933) neki upravo neverovatni pad autoriteta vlasti u Bosni: kmetovi su se tada bili toliko osmelili da su zahtjevali da im se dozvoli održavanje javnih zborova. Koliko su široke mase videle u generalnom štrajku njegov buntovnički momenat, vidi se iz mase telegrama koje je provincija upućivala »generalu« štrajka u Sarajevo tražeći od generala (!) upute za vođenje borbe!

Ovde je mesto da se setimo jedne od najsimpatičnijih figura ovog herojskog podviga Miće Sokolovića, nesuđenog bosanskog Tucovića, koji je toliko idejno bio spremio naše radništvo za taj veliki poduhvat. Sin bosanskog kmeta i kvalifikovani radnik, koji je već 1903. stekao sindikalno i partijsko obrazovanje u beogradskoj socijalističkoj školi Rad. Dragovića, Sokolović je postao tip modernog proletera među nama i bio kao predodređen da postane vođa mladog bosanskog proletarijata. On je vodio gotovo sve akcije 1905. i 1906. hvatao veze sa organizacijama iz Srbije i Hrvatske, ali ga nije mimoišla sudbina proletera onog vremena, umro je u 23-oj godini života pred sam veliki podvig. Njegov veličanstveni pogreb, uoči 1. maja 1906, bio je kao neka predigra generalnom štrajku koji je tako neočekivano uspeo (naši bečki studenti onog vremena pričaju da je Mićin sprovod bio veći od sprovoda ministra Kalaja u Beču). Nakon štrajka, sindikalne su se organizacije mogle mirno da razvijaju: prvi kongres Glavnog radničkog saveza održan je 1907. a te je godine vlast dozvolila i proslavu Prvog maja.

Politička kriza koja je nastupila u Evropi 1908. povodom aneksije Bosne i Hercegovine (Austrija ju je provela zbog mladoturske revolucije) sprečavala je, donekle, razvoj sindikalnog pokreta, ali zato je uvođenje Ustava 1910. olakšalo održavanje javnih zborova, političku aktivnost i izlaženje štampe. Te je godine osnovana i Socijalistička partija u prisustvu delegata iz Austrije i Mađarske; proletarijat Hrvatske i Srbije predstavljali su Bukšeg i Lapčević. Zajedničkom akcijom političkog i sindikalnog vođstva osnovana je 1907. Inspekcija rada za Bosnu i Hercegovinu, a 1909 donesen

⁶⁾ Nekoliko anegdota zabeležene od savremenika (*Dan*, 30 IV 1906) karakterišu čisto revolucionarnu atmosferu koja je vladala za vreme generalnog štrajka: Cim je caršija čula za »krajinu« (tako je narod prozvaov štrajk) trgovci su pozatvarali radnje, prvi put nakon Hadži-Lojine bune, govoreći: »Zatvori ga, da mi je od devet otaca ostaol«. — Neki činovnik gleda kroz prozor kako jedno šegrće kvari gvozdenu ogradu pred »Vladom« (Zemaljskom vladom za BiH). On mu iznutra poče pretiti. Segrt podiže čekić i zapreti mu rečima: »Pst ti« Malo se ti, gospodine, stišaj, jer možeš lako izvući i držalicu i čekić«. — General pred vojskom zapoveda trgovcima da otvaraju radnju. »Hoćemo gospodine« i otvaraju pred generalom. Za vojskom ide jedno šegrće i dostojanstveno mašući kažiprstom zapoveda: »Zatvaraj! — Hoćemo, mladi gospodine« vele trgovci i zatvaraju...

⁷⁾ Pisac se priseća kako je cela gimnazija pohitala na prozore kada su mostarski radnici — demonstranti prošli »Stefanijem« i kako se pok. Žeraić dere iz svega glasa sa prozora našeg razreda »Živio štrajki«!

je Zakon o obaveznom osiguranju radnika u bolesti, čime je gotovo polovina radnika bila osigurana, iako su žene i deca i dalje ostale očajno plaćene i eksploatisane (inače je između 1900. i 1910. sindikalnom borbom radnička nadnica povećana za otprilike 50% prema nadnici pre 1900). Izbori za sreske bolesničke blagajne te iste godine doneli su punu pobedu organizovanom radništvu, iako su poslodavci i vlast pomagali »žutu« organizaciju. Proletarijat je isto tako sudelovao u izborima za prvi Bosanski sabor, iako nije bilo nade da će osvojiti ijedan mandat zbog veštačke izborne geometrije po verama i po srednjevekovnim »kurijama«. Izborna agitacija korišćena je za klasno i političko osveščivanje radništva, jer su tada prvi put bile dozvoljene masovne skupštine i propaganda svake vrste. Ne smemo zaboraviti ni Petra Kočića, koji se u Bosanskom saboru isto onako uzaludno borio za radnička prava kao i za kmetska. Najviše su skromnu demokratizaciju bosanskih prilika pomogli austrijski izbori 1907, kada je Socijalistička partija postala najjača i kad su Socijalisti počeli da razgolićuju u Bečkom parlamentu bosanski kolonijalizam. Dug bosanskog proletarijata austrijskom socijalizmu nije lako oceniti, jer je to bio klasičan primer internacionalne solidarnosti jedne velike partije prema jednom nejakom pokretu.

Sve to je rađeno najpre u zadimljenim kavanicama, a kasnije (1906) u prvom Radničkom domu u Tereziji ulici. U tu je trošnu zgradu dolazio čak Masarik da se informiše o našim problemima; tu je, za jednim stolom, a često u isto doba, držalo svoje sednice po nekoliko sindikata, a da opet niko nije nikome smetao, jer je sve bilo prožeto istom idejom (*Tipografska Spomenica*, 54). Potpuno društveni život mogao se, međutim, da razvije tek kada je pokretu uspelo da nabavi Radnički dom 1911. Kada je ukinut Ustav, maja 1913 (zbog balkanske krize), vlast je, uz srpska društva, ukinula i radničke organizacije, a nakon krize pokušala je da sindikate svede na neka humana udruženja. Taj pokušaj nije uspio zaslugom socijalista iz Bečkog i Peštanskog parlamenta, tako da su sindikati bili obnovljeni u svom starom obliku. Tako je bilo omogućeno da se na solidnom temelju sindikalnih organizacija stvaraju i razvijaju ostale radničke ustanove: političke, prosvetne i sportske.

O sindikalnim i socijalističkim organizacijama nije ovde mesto da se govori; o njima će sigurno govoriti pozvaniji³⁾. Treba, ipak, nešto reći o tome zašto se gotovo u svim udruženjima susreću stalno ista lica: zbog malog broja sposobnih domaćih ljudi koji su mogli da vode, te zbog tradicionalne (turske, pa kolonijalne) pasivnosti masa, nastala je u našem radničkom pokretu neka birokratizacija, koja je opet rađala neki oportunistički, sve u očekivanju novih kadrova koji će zameniti prvoborce. Što se tiče kulturnih i sportskih organizacija, one su radile ono isto što su radila i slična građanska udruženja sa nacionalističkog stanovišta; one su budile, pod firmom kulturnog i sportskog rada, klasnu svest vršeći propagandu među proletarijatom. Ova su društva imala i tu zadaću da pokretu približe radničku omladinu, koja je često (zbog zabave) prilazila buržoaskim društvima i tako mogla da bude izgubljena za pokret.

³⁾ Klasično delo Raušerovo u arhivi Sindikalnog saveza obrađuje sindikalno-političku istoriju bosanskog radničkog pokreta za vreme Austrije.

Proleterski društveni rad počinjao je gotovo redovno Prvog maja, i po manjim podružnicama sav se gotovo društveni rad svodio na dostojno spremanje prvomajske proslave. Kod same proslave treba naglasiti uzornu internacionalu svest kojna je vladala na tim priredbama: uz naše predavanje išlo je nemačko, mađarsko ili češko za drugove strance, ista je stvar bila sa pesmama ili sa pozorišnim komadima, dok je među buržoazijom često samo jedno strano prezime dovodilo do »nacionalnih« upadica.

»Proleter«, ta kulturna dika bosanskog proletarijata, nastupio je prvi put prilikom osnivanja Sindikalnog saveza 1905. »Marseljezom«? koja je kod nas dugo važila kao himna svih potlačenih. Društvo je službeno osnovano kasnije, a na zabavama je u prvo doba »Flugrad« davao hor tamburica; samostalni tamburaški zbor stvoren je 1908. pod zborovođama Danićem i Katićem. Horovođa pevača, Kosta Travanj, podigao je »Proleter« na zavidnu umetničku visinu, na kojoj je on trajno i ostao. Navešćemo kao primer da je »Proleter« 1912. javno nastupio nekih 17 puta i da je svaki njegov nastup značio događaj u radničkom svetu. Mnogo je doprineo uspehu i prelaz u novi Dom 1911, jer su tu postojali uslovi za rad, i ako je dovoljno pročitati članak Bogd. Krekića u *Proleterovoj Spomenici*, pa da se vidi koliko je smogao proleterski idealizam u onoj krovinjari u Tereziji ulici. Da navedemo jedan primer proleterske požrtvovanosti, koja je toliko unapredila »Proleter«: na izletu u Zenicu 1908. odlučeno je da učesnici putuju o svom trošku i da pevači ne prime večeru, kako bi sav prihod pripao radničkoj štampi (Vitković, *Od ideje do velikog djela. Proleterova Spomenica*).

»Proleter« je pesmom vršio neposredan uticaj i na inače potpuno apatične nepismene mase, do kojih nije moglo da dopre pisano slovo, a i najborbenija reč gubila se često u nasleđenoj duhovnoj tuposti naše ondašnje toliko srednjevekovne sredine. Za ilustraciju prilika u dobrom delu našeg ondašnjeg radničkog pokreta vredi navesti ovaj slučaj koji je pok. Raušer često pričao: nakon jednog svog govora, čuo je ovakav komentar: »Lijepo je govorio, samo da mi je znati na kojem je jeziku govorio«, a to je verovatno zato, jer je nekoliko puta upotrebio izraze: klasa, organizacija, sindikat, proleter, socijalizam, štrajk i sl. Može se mirno reći da su pojedine »Proleterove« pesme, kao »Zastava naša nek se vije« često učinile više za osveščivanje i borbeno raspoloženje masa nego najuspeliji sastanci. »Proleter« je bodrio borce pesmom i muzikom, dok je pozorišnim komadima širio kulturni i socijalni vidik naših neškolovanih radnika, dokazujući na taj način lažnost odašnjeg buržoaskog tvrđenja: da su zabave samo za građansku klasu, dok je za radnike pijana mehana. Izleti »Proletera« u provinciju revolucionisali su radništvo manjih mesta; stariji drugovi pričaju kako bi jedan »Radnički pozdrav« često više elektrizirao radnike i dovodio ih u organizaciju nego mesec dana agitacije. Pojedine pevače-pevačice: Ungera, Kurtovića, Krstića, Uherku, Pirnata, Krajzla, Bradu, Kraguljevića, Pregernika, Vitasa, Vitkovića, Vrcu, Tamlovu (ko će ih sve nabrojati!) pamtili su često bolje nego sindikalne ili partijske funkcionere, a ne treba ni govoriti kolikim bi izmamile suze na oči kada bi »Proleter« pratio na večni počinak mrtve proletere nadgrobnicom »Spavaj mirno družo mili«.

Diletantska sekcija »Proletera« osnovana je 1908. iako je prema F. Raušeru, prva predstava davana već 1907), a već 1909. nastupa ona 11 puta

sa komadima: *Opasan posjet*, *Nekadašnja policija*, *Običan čovek*, *Kćerka rada*, *Mir ili okovi*, *Borba*, *Osveta Ciganin*, *Majska proslava* i dr. Godine 1911. sekcija nastupa 15 puta, a 1912. čak 18 puta pod rediteljima Bogd. Nikolićem, Bartom, Dragoljevićem, kasnije Markovićem, Vitkovićem, Palavestrom i dr. Repertoar sadrži, između ostalog: *Kir-Janju*, *Šarana*, *Školskog nadzornika*, *Štrajk* (od Zapoljske), *Ko je lopov?* (Sinkler), *Seosku lolu*, *Djevojačku kletvu*, *Graničare*, Nušićeva *Šopenhauera*, *Rkaća* (Pecije Petrovića) *Punicu* od Ekrema, uz stalni ruski repertoar Gorkog, Čehova i Tolstoja. Nemački radnici su imali svoj posebni nemački socijalistički repertoar donesen iz Austrije. Na predstavama se navode često samo naslovi bez pisca, kao: *Traži zeta plemića* (Tuzla 1911), *Svilen rubac*, *Svezan za grudu zemlje*, *Lijek protiv punice*, *Čaša čaja*, *U civilu*, *Vojnički bjegunac*, *Kartaš* itd. Ni provincija ne zaostaje u prikazivanju pozorišnih komada. Tuzla daje za vreme jedne prvomajske proslave odjednom četiri aktovke; Brčko ima već 1900. svoj tamburaški zbor i diletante; mali Drvar ima diletantsku grupu, a Banjaluka izvodi čak Šilerove *Razbojnike*. Pisac se seća kako je mostarski Radnički kulturni klub (koji je već 1910. imao diletantsku sekciju i tamburaški zbor) davao 1913. »Košanu« tako uspešno da su na predstavu došli Aleksa Santić i Sve-tozar Čorović.

Radničko pozorište vodilo je borbu na drukčijoj liniji nego što je to radio »Proleter«. Dok je »Proleterova« pesma delovala momentano, stvarala uzbuđenja i nagonila često suze na oči, prolethersko pozorište je drugačije delovalo: drama socijalnog sadržaja učila je proletera da misli ili da kroz osećaj razmišlja, tako da je uticaj pozorišnog komada bio mnogo trajniji. Ko je, makar jednom, bio na takvoj pozorišnoj priredbi, koja je redovno otvarana drugom radničkom marseljezom »Zdravo da ste hrabri borci«, posle koje je dolazio komad u kojem su igrali poznati drugovi: Stevo Obilić, sa ženom, Krajzl, Baltić, Glasović, Kurica, Marjanović, Ljubica Sertić, Suzana Nemet, Dragica Crnković (ko će ih sve upamtiti!), taj je mogao da oceni koliko naš radnički pokret ima da zahvali diletantima i »Proleteru«. Pevači i glumci nisu samo vrbovali nove borce za pokret nego se na radničkoj pozornici sticalo i ime i slava: drugarice Mitermajer ili Tamel stariji drugovi znaju samo po njihovim devojačkim prezimenima.

Radničko pozorište nije samo stvorilo prvu našu pozorišnu publiku (onda još nije bilo državnog pozorišta u Sarajevu) nego je pomoglo da nekoliko diletanata izraste u dobre glumce, kako je to opazio Bor. Jevtić, kasniji reditelj Nar. pozorišta povodom kritike Tucovićeve *Trulog doma*, Čehovljeva *Jubileja* i *Na dnu života* od Gorkog. Predrag Marković (Milanov) odlazi sa naše radničke pozornice u Zagrebačko pozorište, a Sarajevo je iz »Proleterove« diletantske sekcije dobilo Lakića, Manojlovića, Živojevića i Đačićku. Lav Mirković (Fridman) član Zagrebačke opere, počeo je svoju karijeru u »Proleteru«, dok je članica sarajevske opere Antonija Kristen bila nekad vredan član »Proleterova« pozorišta (sve po obavestima starog druga Jove Palavestre). Jevtić u *Deset godina sarajevskog pozorišta* kaže za naše radničko pozorište: »Ono je učinilo mnogo da se u radništvu Sarajeva i Bosne razvije smisao za pozorišnu umetnost i da se na taj način privede pozorištu i onaj četvrti stalež, čiji kulturni interesi, inače, ne leže uvek na istoj činiji s kulturnim interesima građanstva«.

Muzičko društvo »Sloboda« osnovano je 1912, većinom od železničara i sačinjavalo je najglasniju prethodnicu svih proleterskih manifestacija, tako da zaslužuje da se neko njime pozabavi. Prvi javni nastup »Slobode« bio je u oktobru 1913.

Jedno od najstarijih sportskih udruženja bilo je »Prijetelj prirode«, koje su osnovali drugovi iz Austrije (većinom Nemci i Česi) oko 1905. pod nazivom »Naturfreunde«. I kada se Društvo »nacionalizovalo«, ostalo je u vezi sa centralom u Beču (koju je oko 1895. osnovao Renner, kasniji predsjednik Austrijske Republike) koja je bila na glasu zbog širenja planinarstva među austrijskim proletarijatom. Sarajevskih radničkih planinara, prema drugu Južniću, bilo je preko 200 koji su dolazili na izlete u daleke i teške predele, kao na Prenj. Oni su istraživali špilje (Krivajičke, Banja Stijena) i ponornice (Čavljak, Vjetrenica) i slali o tome članke u bečki organ »Naturfreunde«. Interesantno je da su naši radnički turisti negovali planinarstvo kod nas pre buržoazije, koja je imala toliko više i vremena i sredstava za to. Članovi Društva prvi su među našim radništvom povelili propagandu za vegetarijanstvo; oni su izbegavali kafane i time praktično širili trezvenost, a među omladinom agitovali su i protiv pušenja.

Radnički sportski klub »Hajduk« osnovali su, prema pričanju Mike Kneževića, šegrti železničke radionice i sarajevske firme Butaconi kao »Nogometni klub radničke omladine« 1912. Kao primer sportskog idealizma tih mladića jedan od osnivača (Petrmić) navodi da su članovi od svoje jedne šegrtske zarade sami nabavljali cipele za igru. Članci Bogoljuba Čurića i neprežaljenog Vladete Bilbije u *Hajdukovoj Spomenici* pokazuju koliko su ti omladinci uspevali da svoje drugove otmu atmosferi birtije.

Nekakav »Gimnastički klub« spominje *Glas Slobode* već 1911, ali niko od starijih drugova ne zna da o tome šta kaže (osim da je osnovan 1910), pa je verovatno da su taj klub osnovali drugovi stranci. Prema pričanju druga Raušera, postojala je, oko 1907. i neka rvačka sekcija, ali ni o njoj nema spomena u ondašnjoj radničkoj štampi. Radnički biciklistički klub osnovan je 1910. a biciklisti su imali vidnog učešća u javnim manifestacijama.

Neko »Radničko antialkoholno društvo« spominje *Glas Slobode* 1911, iako je već 1909. postojao klub mladih radnika antialkolicara »Budućnost« u Mostaru. To je znak kako nijedan lekar onog vremena nije imao interesa da radnicima ukaže na značenje toga pitanja, jer je alkoholizam u ondašnjoj sredini bio gotovo endemičan: napiti se subotom ili nedeljom, kada se primi plata, bio je onda radniku gotovo jedini način da zaboravi svoj položaj, tačno prema Adlerovim rečima: »Radnik koji ne misli pije; radnik koji pije ne misli«. Odatle je ostao i običaj »Blaumontaga« čega se sećaju stariji drugovi, iako bi nemački naziv govorio o tome da nam je, možda »Švabo« doneo taj običaj. Zameci našeg radničkog pokreta nastajali su redovno po kafanama u kojima je trebalo piti, tako da su sa radničkim sastancima bile skopčane navike pića i duhana, što je upropastilo mnoge proletere, koji su se, prema nadnicama, i onako mogli slabo da hrane. Pokret je imao stalnu antialkoholnu rubriku po novinama; postojao je prevod Adlerova govora »Alkoholizam i sindikalne organizacije«, kao i Langeovih članaka »Alkoholizam i radnički pokret« i »Apstinencija kao oružje u klasnoj borbi« (*Glas Slobode*, 1910, 59), a spominje se i brošura dr M. Popovića »Klonite se

pića«. Još pre toga širili su trezvenost u Bosni naši trezvenjački pioniri dr Jeremić, dr Vuković i Miloš Đuran, a od 1913. čitan je i štamparev *Novi Život*, organ hrv. trezvenjaka. Spominju se i trezvenjačka predavanja: tu je prednjačio Trifunović-Učo, koji je svojim primerom sigurno spasio za pokret mnogog mladog proletera kojega bi alkohol, inače, upropastio.

Spomenućemo, ukratko, i »žute« organizacije koje su nastale prema poznatim direktivama Pape Lava XIII: katolička je crkva i kod nas povelala hrišćansko-socijalnu agitaciju među radništvom, a bila je pomagana od vlasti, jer je Luegerova partija bila jedna od najjačih u austrijskom parlamentu. Mostarska »žuta« organizacija »Radnika Hrvata« nije za pokret značila gotovo ništa, ali je zato Štadlerova »Matica radnika Hrvata« predstavljala za bosanski radnički pokret veliku smetnju i uzrokovala trošenje energije koje su se mogle da upotrebe na drugoj strani. Povampirenje tih nacionalističkih organizacija posle 1918. prelazi okvir ovog napisa, ali i ono potvrđuje ograničenost jedne ne balkanske nego cincarske buržoazije, nesposobne da shvati modernu državu.

I ovaj je prikaz naših prvih radničkih organizacija nepotpun i obrađuje uglavnom Sarajevo, a sastavljen je većinom prema pričanju starijih drugova. Što se tiče dokumentacije, dosta je ako se kaže da je gotovo nemoguće naći tako važan izvor za radnički sport kao što je *Hajdukova Spomenica*; za vreme fašizma mnogo je toga otišlo u vatru. Provincija je, verovatno, u tome bila bolje sreće, pa će se sigurno naći mladih drugova koji će ova sećanja ispraviti i popuniti.

IV. PROLETERSKA LEKTIRA I OBRAZOVANJE

Iz radničke štampe moguće je, donekle, videti koliki je bio stepen opće i klasne obrazovanosti naših radnika početkom veka, dakako samo sa nekim procentom verovatnosti, jer se ni od najinformisanijih starih drugova nije moglo doznati koliko je koja knjiga ili ideja prodrila u mase, s kolikim je razumevanjem bila prihvaćena sindikalna, socijalistička, socijalna ili čisto zabavna književnost koju nalazimo pobrojano pod stalnom rubrikom »Šta treba radnik da čita« u radničkoj štampi onog vremena.

Ima jedan znak po kome vidimo da je biblioteka sarajevskog Radničkog doma dobro radila: to su stalni pozivi bibliotekara da se knjige ne drže predugo. Početkom 1910. sakupljaju se dobrovoljni prilozi za osnivanje radničke biblioteke u Mostaru, a 1911. priređuje se u Trebinju zabava u korist osnivanja radničke čitaonice. Biblioteka sarajevskih željezničara imala je bogatu marksističku literaturu, ali na nemačkom, tako da ju je inoglo koristiti malo domaćih radnika.

Što se tiče izdavačke delatnosti, Bosna je dala malo. Zadruga »Naprijed«, čiji su glavni deoničari bili železničari, finansirala je uglavnom *Željezničara* i rasparčavala socijalističku štampu, knjige i kalendare koje je dobivala od radničkih knjižara iz Zagreba i Beograda. Od knjiga koje je »Zadruga« izdala do 1914. poznata je piscu samo brošura Fröhlichu »Alkoholno pitanje i radnička klasa« 1913. u prevodu Radovana Jovanovića, čije su pesme katkada izlazile u *Glasi Slobode*. Od edicija *Glasa Slobode* poznat je prevod »Praktičnih zahteva socijalne demokracije« od Schönlaicha, te možda

koja brošura ili letak na kojima nema ni mesta ni godina štampanja. Da se mislilo pojačati izdavački rad, vidi se iz predloga Save Kapora (da se osnuje partijska štamparija) na kongresu bosanske soc.-dem. partije 1912. Šmitranova je knjižara izdala u to vreme, koliko se to može da vidi po oglasima, Rucin skeč »Mostarska liska«. Ruco (Dejan Pavić) bio je humorista *Zvona* i znao je da oponaša onaj turski žargon naše nekadašnje »čaršije«, kao što je, na drugoj strani, Sarajlija Zembilj (Skarić) znao da savrešeno iznese »kuhариčki nemački jezik« koji je onda bio neki znak »kulturtregerstva« naših čiftinskih vrhova.

Taj tako malen broj domaćih izdanja dokaz je da su beogradska i zagrebačka izdanja podmirivala potrebe našeg tržišta. Treba imati na umu da je broj pismenih radnika bio vrlo ograničen; da su mnogi radnici videli u pokretu samo njegovu sindikalnu stranu, dok su se drugi (mlađi) zadovoljavali društveno-zabavnim delom pokreta, a knjige (osim mostarske »Male biblioteke«) bile su skupe za ondašnje nadnice. Prema F. Raušeru, sindikalni pokret u Banjaluci nakalemljen je na čisto zabavno udruženje, koje je tamo početkom veka osnovao drug Zrelec. Ovo je klasičan primer kolika je bila potreba za sastajanjem i izmenjivanjem misli u doba kada režim nije dozvoljavao nikakvih sastanaka osim zabavnih. Koliko su sami policajci osećali potrebu za zabavom, vidi se iz toga što je Kosta Hörman u svojoj kući organizovao »Šlarafiju«, tu mešavinu nemačke »Vereinsmeierei« i ceremonijala nekog komedijaškog framasonstva. Alim dok »domaćim« nije bilo dozvoljeno nikakvo udruživanje, sarajevski je »Männersängerverein« organizovao turneju po Bosni (Milaković, *25 godišnjica H. P. D. »Trebević«*); dok su Nemci slobodno i javno pevali pangermansku »Wacht am Rhein«, dotle se za »Bože pravde« ili za »Lijepu našu« išlo u zatvor.

Za nepismene i starije radnike postojao je, prema tome, samo jedan način koliko-toliko općenitog i klasnog obrazovanja, a to su bila predavanja. Tu treba odati svako priznanje staroj gardi bosanskog radničkog pokreta: ono dvadesetak ljudi, koji su na svojim leđima nosili sav sindikalni i politički pokret i koji su radili iz socijalnog patriotizma, kako bi se izdigla jedna društvena klasa koja je ponekad bila bednija od kmeta — bilo je stalno angažovano u predavanjima koja se oglašuju u radničkoj štampi. Po naslovima predavanja, može se pretpostaviti da je radnik, koji ih je posećivao, mogao da stekne sindikalno i političko obrazovanje koje mu je omogućavalo da na društvo gleda drukčijim pogledom nego što je gledala službeno obrazovana inteligencija. Stariji drugovi pričaju kako su, nakon tih predavanja, prosto progledali kao da su dotle bili idejno slepi, dodavajući kako je njihov svesni proleterski život počeo tek otkako su im ta predavanja otvorila duševne oči. Slušajući to, čovjek mora da se zamisli: koliko bi naše društvo, čak i čisto buržoasko, bilo dobilo da je, mesto feudalnih trutova (koji nisu hteli da uče niti sa državnim stipendijama), školovali ljude kao Sokolovića ili Vukojevića (prema sećanju druga Raušera, Sokolović nije uopšte imao zimskog kaputa). Među predavačima nalazi se nekoliko lekara koji su predavali o higijeni rada, o seksualnom pitanju i o tuberkulozi. Malo je vesti o analfabetskim tečajevima; tečaji koji je oglašen 1910. u *Glasu Slobode* ne održava se u Radničkom domu nego u sarajevskoj srpskoj školi, a tome se treba čuditi tim više što je pokret u Trifunoviću imao stručnjaka za takav posao. Treba navesti i tečajeve za radničku omladinu, koje je pokret 1912. orga-

nizovao kao »Savez mladih radnika« koji je šegrte otimao od uticaja ulice i privikavao na život budućeg kulturnog proletera. Mladi su se radnici znali propisno odužiti brizi pokreta: niko kao oni nije znao da provede bojkot kafana koje nisu držale radničku štampu ili lokala koji su držali »štrajkbrehersko« pecivo; oni su jednom organizovali bojkoto sapuna »Šiht«, kada to preduzeće nije htelo da prima organizovane radnike. »Flugrad«, a kasnije »Savez željezničara« održavao je, zimi, za omladinu plesne tečajeve koji su bili također kao neka vrsta kurseva lepeg ponašanja.

Pokret je imao mnogo muke sa vlastima zbog održavanja socijalističke škole, jer vlasti nisu dozvoljavale nikakvo školovanje, osim službenog, koje se svodilo na usađivanje straha od boga i na pokoravanje »zakonitim« vlastima. Vlada je nekoliko puta zabranjivala rad socijalističke škole, jer ona »nema svrhe poučavanja, nego poticanja na klasnu borbu« (*Željezničar* 1913, 2) Škola je obično radila zimi, bila je zamišljena po beogradskom uzoru, a predavali su drugovi koji su, inače, vodili pokret. Evo n. pr. školskog rasporeda za 1911. godinu: Tumačenje načelnog dela Erfurtskog programa (Glumac, Markić), Praktični zahtevi socijalne demokratije (Hrisafović), Politička borba proletarijata (Sreten Jakšić). Iz sindikalne teorije i prakse (Raušer).

Malo je tragova da je postojala propaganda za konzumne zadruge koje su u drugim radničkim pokretima odigrale tako važnu ulogu. *Glas Slobode* 1912. »objavljuje veliki članak »Konzumne zadruge i radnički pokret«, ali se ne spominje da li postoji neka akcija u tom smislu. Već 1910. oglašuju se esperantski tečajevi, a 1914. postojao je takav tečaj u Savezu željezničara; izgleda da su željezničari, po profesiji, osećali veću potrebu od drugih za takvim jezikom. Nema vesti o nekim antiklerikalnim ili antimilitarističkim kružocima, iako je radnička štampa stalno vodila borbu sa klerikalizmom i militarizmom. Iz oglasa se, međutim, vidi da su radnici primali i čitali Trsterjakovu *Slobodnu Misao* iz Zagreba, naš prvi antiklerikalni list.

Što se tiče stvarnog uticaja štampane reči na radničke mase, tu treba da se povratimo u ono doba kada je, prema službenoj statistici tek svaki deseti čovek u Bosni znao da čita, računajući tu i strance koji su gotovo svi bili školovani. Šta je mogao da čita prvi naš zaostali radnik, ako je mukom i naučio čitati? U prvom redu novine, i to buržoasku štampu uz koju ga je vezala uskost horizonta, vera i pismo, a tek mnogo kasnije radničku štampu; jer kasnije će on posegnuti za sindikalnom i socijalističkom knjigom, ali i tu treba, prema izjavama starih drugova, deliti čitaoce. Mladi i zaostali radnici čitali su kratke i lagane stvari; drugarice su najčešće čitale lepu književnost socijalnog sadržaja, dok su samo klasno najsvesniji čitali teorijska dela socijalizma. Oni koji su znali Santića, Kočića i Kranjčevića (ko ih onda u Bosni nije znao?) prihvatili su *Radničke Pesme i deklamacije* (beogradsko izdanje), pesme Abraševića i Ade Negri (njene pesme, u beogradskom prevodu, bile su smatrane socijalističkom poezijom), te Nestorovića. Toj, da je tako nazovemo masovnijoj čitalačkoj publici, bili su najbliži *Crveni kalendari* zatim *Majski Spisi*, pa socijalni romani i novele kao Tolstojev *Uskrnuće*, Sinklerova *Močvara*, Dajca *Šesnaest godina u Sibiru*, Vukojevićeve novele, Gorkog *Mati* i *Čovek*, An. Fransa *Na kapiji budućnosti*, Morisa *Vesti niotkuda*, pa pripovetke Andrejeva, Zole, Amičisa ili Nordaua (citiram

napreskok, prema slučajnim oglasima radničke štampe onog vremena). Što se tiče borbene literature, taj je radnički sloj uglavnom čitao lakša i kraća politička dela kao npr. Pelagićeva (osobito *Unakrst oko zemlje*), *Socijalistički katehizis* (beogradski i Koraćev), Bebelova *Žena i socijalizam*, *Tajne španjolske inkvizicije* (knjiga koja je antiklerikalizam napravila endemičnim u našem radničkom pokretu), *Bojkot*, *Brate nemoj izdati!*, *Prokleta privatna svojina* (Tolstoj), *Dolazi glad i nevolja* (Bukšeg), *Ispoved Pape Aleksandra Borgije*, *O socijalizmu* (Bebel), *Govor isusovskog generala*, *Pravo na lenost* (Lafarg), *Slonoda štampe*, (Robespjer), *O socijalističkom moralu*, *Ko uništjuje obitelj?* i sl. (opet citirano na preskok iz onovremene radničke štampe).

Najmanju grupu sačinjavali su radnici koji su pokretu prilazili sa stanovišta naučnog marksizma. Oni su čitali klasična dela socijalizma onog vremena: Marksov *Najamni rad i kapital*, Marksa i Engelsa *Komunistički manifest*, Engelsov *Položaj radničke klase u Engleskoj*, pa dela Kauckog (*Temeljna načela socijalne demokratije*, *Proletarijat i klasna borba*, *Etika i materijalističko shvatanje istorije*), Kaucki-Panekuk-Luksemburgova *Partija i sindikati*, Lasala *O suštini ustava*, Lafarga *O religiji kapitala*, Bebela *Političke stranke i sindikati*, Vajana *Besposlica*, Guesde *Kapitalizam i socijalističko društvo*, Plehanova *Osnovni problemi marksizma* i *Glavna dužnost socijalne demokratije*, Ged-Zoresov *Internacionalizam i patriotizam*, Liebknecht *O porezima*, itd., opet prema oglasima radničke štampe Beograda i Zagreba, ali nadasve Sarajeva, od 1907—1914. Tome treba dodati domaću socijalističku literaturu Sv. Markovića, Tucovića, Novakovića, Lapčevića, Bukšega, Koraća i ost., zatim neka dela koja su onda mnogo značila, kao *Škola i njeni vaspitanici u današnjem društvu* od Nadežde Veljkovićeve (Beograd 1911), ili *Bölsche Nauka o razvijanju u XIX stoljeću* (Zagreb). Šmitranova je knjižara rasparčavala najviše onu vrstu ondašnje proleterske književnosti koja je njenoj grupi bila idejno najbliža: Hercena, Kropotkina (*Omladini*), Bakunjina, Stepnjaka (*Podzemna Rusija*), Ramusa, a nadasve Gorkog.

Socijalno političko obrazovanje koje je bosanski proletarijat mogao da stekne na temelju lektire, kako smo je naveli, ogleda se u životu našeg radničkog pokreta onog vremena. Dok su stariji radnici, stranci (koji su gotovo svi bili socijalistički izgrađeni), te domaći proletarijat koji se je koliko-toliko sam školovao, bili na marksističkoj liniji, dotle je drugi deo radnika (mlađih) kojemu je bila bliža emocionalno-socijalna literatura, dospio pod uticaj političkog vrenja kakvo je malo kada postojalo na Slaven-skom Jugu kao u onim burnim danima od aneksije do prvog svetskog rata (1908—1914), kada se austrijski Balkan nalazio otprilike u stanju carističke Rusije posle 1905. Takvo doba nije bilo podesno za miran razvoj koji bi bio potreban jednom nejakom pokretu, kao što je bio ovaj naš.